॥ श्रीमद्भगवद्गीता शुद्ध उच्चारण मार्गदर्शिका - स्तर 2 ॥

वर्णस्थान र उनको उच्चारण -

- संस्कृत भाषामा वर्णको उच्चारणहरु को स्थान अतिनै विचारपूर्वक निश्चित गरिएको छ। कुनै पनि वर्णको उच्चारणको लागि मुखको विशिष्ट स्थानहरुको उपयोग गरिन्छ । जस्तै कण्ठ, तालु, मुर्धा इत्यादि। जून स्थानबाट वर्णको उच्चारण गरिन्छ, त्यहि स्थानको नामबाट त्यो वर्णको पहिचान हुन्छ, जस्तै कण्ठबाट उच्चारित हुनाले 'क' वर्गको प्रत्येक वर्णलाई 'कण्ठय' भनिन्छ। यी वर्ण र उनको स्थान निम्न चित्रमा दिइएको छ।
- स्', 'श्' र 'ष्' मा क्रमशः 'दन्त्य', 'तालव्य' र 'मूर्धन्य' वर्ण छ। यिनीहरुको उच्चारण यिनको वर्गको जस्तै गरिन्छ।
 # ध्यान राख्नुस जून वर्णको स्थान हो त्यहि स्थानको उपयोग गरेर उच्चारण गर्दा सही उच्चारण हुन्छ।

- **अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः**
कण्ठ – अ, आ, क् वर्ग, ह्, विसर्ग(ः)
- **इचुयशानां तालु**
तालु – इ, ई, च् वर्ग, य्, श्
- **ऋटुरषाणां मूर्धा**
मूर्धा – ऋ, ॠ, ट् वर्ग, र्, ष्
- **लृतुलसानां दन्ताः**
दन्त – लृ, त् वर्ग, ल्, स्
- **उपूपध्मानीयानामोष्ठौ**
ओष्ठ – उ, ऊ, प् वर्ग, उपध्मानीय प*, फ*
- **ऐदैतोः कण्ठतालु**
कण्ठ-तालु – ए, ऐ
- **ओदौतोः कण्ठोष्ठम्**
कण्ठ-ओष्ठ – ओ, औ
- **ञमङणनानां नासिका च**
मुख-नासिका – ङ्, ञ्, ण्, न्, म्
- **वकारस्य दन्तोष्ठम्**
दन्त-ओष्ठ – व्
- **जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्**
जिह्वामूल – जिह्वामूलीय क*, ख*
- **नासिकाऽनुस्वारस्य**
नासिका – अनुस्वार(ं)

*गीता परिवारका साहित्यलाई कुनै पनि प्रकारबाट अन्य संस्था अथवा अन्य स्थानमा उपयोग/प्रकाशित गर्नलाई पूर्वअनुमति लिन आवश्यक छ । अनुमति लिनको लागि पूर्ण प्रयोजन सहित हामीलाई **consent@learngeeta.com** मा ईमेल गर्नु होला ।*

अवग्रह –

- अवग्रह **'S'** एउटा चिन्ह मात्र हो। जसले लुप्त भएको 'अकार (अ)' लाई सुचित गर्छ। यसको स्वतंत्र रूपमा कुनै उच्चारण हुदैन। अवग्रह नित्य 'ए', 'औ' वा 'आ' स्वरको पछि मात्र आउँछ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा प्रयुक्त छन्द -

- छन्दहरुका प्रकार संस्कृत भाषामा धेरै छन् तथापि श्रीमद्भगवद्गीतामा मात्र दुई प्रकारका छन्द उपयोग भएको पाइन्छ 1) अनुष्टुप 2) त्रिष्टुप अनुष्टुपमा जम्मा 32 अक्षर हुन्छ, प्रत्येक चरणमा 8 अक्षर हुन्छन्। त्रिष्टुपमा 44 अक्षर हुन्छन्। प्रत्येक चरणमा 11 अक्षर हुन्छन्। यी 8 र 11 अक्षर पछि प्रत्येक चरणमा रोकिनुलाई छन्दः शास्त्रमा **'यति'** भनिन्छ।

  # ध्यान रहोस की सम्पूर्ण गीतामा पाँच स्थानमा अपवादस्वरूप (11/1, 2/6, 2/21, 8/10, 15/3) कुनै चरणमा निहित गरेको अर्थात् तोकिएको अक्षर भन्दा एउटा अक्षर कम या धेरै पाइन्छ।

हळ् सकार (स) बाट आरम्भ भएको शब्द को उच्चारण विषयको नियम

कुनै शब्दको आरम्भ यदि हल **'स्'** (स्वर रहित) बाट हुँदैछ भने याद राख्नुहोस् त्यस भन्दा पहिला कुनै पनि स्वरको उच्चारण नगर्ने। प्रायः **'स्थान'** को ठाँउमा मानिसहरु **'इस्थान'** भनिदिन्छन् यो उचित होइन।

आघात को नियम को शेष विस्तार

- 'द्' र 'य' को संयोग 'द्य' हुन्छ तथा 'द्', 'ध्' र 'य' यी तीनै व्यञ्जनहरु को संयोग 'द्ध्य' हुन्छ। प्रथम संयोग मा दुईटा व्यञ्जन छ तथा दोस्रो संयोग मा तीन व्यञ्जन छ। दुईटै संयोगलाई संयुक्त वर्ण नै भनिन्छ।
- आघातको नियममा हामी संयुक्त वर्णको प्रथम वर्णलाई द्वित्व गरेर पढ्छौ। यस द्वित्वको प्रक्रियामा द्वित्व गरेपछि यदि त्यो वर्ण वर्गको दोस्रो वर्ण छ भने द्वित्व गरेको वर्णको पहिलो वर्ण त्यस वर्गको प्रथम वर्णमा परिवर्तित हुन्छ र यदि त्यो चौथो वर्ण छ भने तेश्रो वर्णमा परिवर्तित हुन्छ। यदि संयुक्त वर्णको प्रथम वर्ण आफ्नो वर्गको प्रथम वा तृतीय वर्ण छ भने त्यो जस्ताको त्यस्तै रहन्छ। त्यसमा त्यहि वर्णको द्वित्व हुन्छ। उदारहण–

  - अक्षर = अ क् षर > अ क् क् षर = अक्क्षर
  - व्याख्या = व्या ख् या > व्या ख् ख् या > व्या क् ख् या = व्याक्ख्या
  - विद्धि = वि द् धि > वि द् द् धि = विद्द्धि
  - युध्यति = यु ध् यति > यु ध् ध् यति > यु द् ध् यति = युद्ध्यति

  - केहि स्थानमा स्तरको पश्चात संयुक्त वर्ण भएता पनि अपवाद नियमको कारणले आघात दिइएको छैन। जस्तै एउटै वर्ण दुई पल्ट आयो भने, तीन व्यञ्जन सयुंक्त छ भने, रफार (माथि र्) या ह कार आयो भने, जून ठाँउमा आघातको चिन्ह छैन भने त्यहा आघात नलगाई अभ्यास गर्नु होला।

 # ध्यान राख्नु होला संयुक्त वर्णमा प्रथम वर्ण वर्गहरुको आरम्भिक चार वर्ण को अतिरिक्त भयो भने संयुक्त वर्णको प्रथम वर्णको नै द्वित्व हुन्छ।

गीता परिवारका साहित्यलाई कुनै पनि प्रकारबाट अन्य संस्था अथवा अन्य स्थानमा उपयोग/प्रकाशित गर्नलाई पूर्वअनुमति लिन आवश्यक छ । अनुमति लिनको लागि पूर्ण प्रयोजन सहित हामीलाई ***consent@learngeeta.com*** *मा ईमेल गर्नु होला ।*

सन्धि-नियम

दुई वर्ण एकै साथ आयो भने सन्धि हुन्छ। यदि एकै साथ आउने वर्ण स्वर हो भने स्वर सन्धि, कुनै एउटा व्यञ्जन छ भने व्यञ्जन सन्धि , अनुस्वारको स्थानमा यदि परिवर्तन आयो भने अनुस्वार सन्धि , विसर्गको स्थानमा परिवर्तन भयो भने विसर्ग सन्धि भनिन्छ। सन्धि हुँदा एक साथ आउने वर्णमा कुनै एउटा वा कुनै बेला दुबै वर्णमा परिवर्तन हुन्छ। त्यो परिवर्तन के हो ? कसरी हुन्छ, हामी ति नियमलाई अब विस्तार पूर्वक बुझौ।

विसर्ग सन्धि

विसर्ग सन्धि विसर्गको पूर्व र पश्चात विद्यमान वर्णहरूको आधारमा हुन्छ, अतः विसर्गको विषय जतिपनि परिवर्तन हुन्छ त्यसमा पूर्व र उत्तरवर्ती वर्णहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ।

1. यदि विसर्गको पूर्ण वर्ण **'अ'** छ र उत्तरवर्ती वर्ण **'अ'** या कुनै **मृदु वर्ण** (ग, घ, ज, झ, ड, ढ, द, ध, ब, भ, य, र, ल,व, ह) सबै अनुनासिक छ भने विसर्ग र त्यसको पूर्व वर्णमा परिवर्तन भएर दुईटैको स्थान मा **'ओ'** हुन जान्छ ।

 # ध्यान राख्नुहोस् विसर्गको उत्तरवर्ती वर्ण 'अ' छ भने विसर्ग र त्यसको पूर्व वर्ती अकारको स्थानमा 'ओकार' गरेपछि त्यस उत्तरवर्ती अकार 'अवग्रह' (S) मा परिवर्तन हुन्छ। अर्थात अकार लुप्त हुन्छ र त्यसको स्थानमा अवग्रह आउँछ।

पूर्ववर्ण	विसर्ग	उत्तरवर्ण	विसर्ग को परिवर्तित रूप	उदाहरण
अ	:	अ/मृदुव्यञ्जन	ओ/ओऽ	**दर्पः+अभिमानश्च = दर्पोऽभिमानश्च** (16/4) **चेत्सुदुराचारः+भजते = चेत्सुदुराचारो भजते**(9/30)

2. यदि विसर्गको पूर्वमा **'अ'** स्वर छ र उत्तरमा अकार अतिरिक्त **कुनै पनि स्वर** छ भने त्यो **विसर्गको लोप** हुन जान्छ।

 # ध्यान राख्नुहोस् यो नियम अव्ययहरुको विषयमा काम लाग्दैन। यसको लागि 5 नं. नियम हेर्नु होला।

पूर्ववर्ण	विसर्ग	उत्तरवर्ण	विसर्ग को परिवर्तित रूप	उदाहरण
अ	:	अकारभिन्न स्वर	लोप	**मनः+आधत्स्व = मन आधत्स्व** (12/8)

3. यदि विसर्गको पूर्वमा **'आ'** स्वर छ र उत्तरमा **कुनै पनि स्वर** अथवा **मृदु व्यञ्जन** छ भने त्यो विसर्गको लोप हुन जान्छ। (परम्परामा यस नियमले गरेको विसर्गको लोप यदि यति को स्थानमा आउँछ भने उसको उच्चारण गरिन्छ।)

 # ध्यान राख्नुहोस माथि निर्दिष्ट गरेको दुईटै नियमबाट भएको विसर्गको लोप पछि अवशिस्ट स्वरहरुको कुनै पनि सन्धि हुँदैन।

पूर्ववर्ण	विसर्ग	उत्तरवर्ण	विसर्ग को परिवर्तित रूप	उदाहरण
आ	:	कुनै पनि स्वर /मृदुव्यञ्जन	लोप	**माययापहृतज्ञानाः+आसुरम् = माययापहृतज्ञाना आसुरम्**(7/15)

*गीता परिवारका साहित्यलाई कुनै पनि प्रकारबाट अन्य संस्था अथवा अन्य स्थानमा उपयोग/प्रकाशित गर्नलाई पूर्वअनुमति लिन आवश्यक छ । अनुमति लिनको लागि पूर्ण प्रयोजन सहित हामीलाई **consent@learngeeta.com** मा ईमेल गर्नु होला ।*

4. यदि विसर्गको पूर्वमा **'अ'** र **'आ'** व्यतिरिक्त स्वर छ र उत्तरमा **कुनै पनि स्वर** आउंछ भने वा कुनै पनि **मृदु व्यञ्जन** छ भने त्यो विसर्ग **'र्'** मा परिवर्तन हुन्छ। यसरी आएको विसर्ग त्यसको उत्तरवर्ती स्वरमा मिल्छ र यदि व्यञ्जन छ भने त्यस व्यंजनको माथि रेफ को मात्रा देखिन्छ।

पूर्ववर्ण	**विसर्ग**	**उत्तरवर्ण**	**विसर्ग को परिवर्तित रूप**	**उदाहरण**
'अ'/'आ' व्यतिरिक्त स्वर	:	कुनै पनि स्वर /मृदुव्यञ्जन	र्	**दुः + निरीक्ष्यम् = दुर्निरीक्ष्यम्** (11/17)

5. **अव्ययमा स्तिथ** विसर्गको पूर्वमा **कुनै पनि स्वर** भए र त्यसको पश्चात **कुनै पनि स्वर** अथवा **रेफ भिन्न मृदु वर्ण** आउँछ भने विसर्ग को **'र्'** नै बन्छ।

पूर्ववर्ण	**विसर्ग**	**उत्तरवर्ण**	**विसर्ग को परिवर्तित रूप**	**उदाहरण**
कुनै पनि स्वर	:	कुनै पनि स्वर /मृदुव्यञ्जन	र्	**पुनः + जन्म = पुनर्जन्म** (8/16)

6. विसर्गको पूर्वमा **कुनै पनि स्वर** र उत्तरमा **'च्'** अथवा **'छ'** वर्ण आउँछ भने विसर्ग **'श्'** मा परिवर्तन हुन्छ। **'ट्'** या **'ठ्'** वर्ण आयोभने **'ष्'** मा र **'त्'** अथवा **'थ्'** वर्ण आयो भने **'स्'** मा परिवर्तित हुन्छ।

पूर्ववर्ण	**विसर्ग**	**उत्तरवर्ण**	**विसर्ग को परिवर्तित रूप**	**उदाहरण**
कुनै पनि स्वर	:	च् / छ्	श्	**योगिनः + चैनम् = योगिनश्चैनम्** (15/11)
		ट् / ठ्	ष्	**धनुः + टङ्कार = धनुष्टङ्कार**
		त् / थ्	स्	**हन्युः + तन्मे = हन्युस्तन्मे** (1/46)

7. यदि विसर्गको पछि **'क्'** अथवा **'ख्'** वर्ण आउँछ भने त्यस विसर्गको उच्चारण **'ख्'** जस्तो हुन्छ।

ध्यानदिनुहोस उच्चारण 'ख्' जस्तो गर्ने 'ख' होइन।

पूर्ववर्ण	**विसर्ग**	**उत्तरवर्ण**	**विसर्ग को परिवर्तित रूप**	**उदाहरण**
कुनै पनि स्वर	:	क् / ख्	ख् को ध्वनि	**मैत्रः + करुण - मैत्रः(ख्) करुण** (12/13)

8. यदि विसर्गको पछि **'प्'** अथवा **'फ्'** वर्ण आउँछ भने त्यस विसर्गको उच्चारण **'फ्'** जस्तो हुन्छ।

 # ध्यानदिनुहोस 'फ्' जस्तो उच्चारण गर्ने 'फ' होइन।

पूर्ववर्ण	**विसर्ग**	**उत्तरवर्ण**	**विसर्ग का परिवर्तित रूप**	**उदाहरण**
कुनै पनि स्वर	:	प् / फ्	फ् को ध्वनि	**ततः + पदम् = ततः(फ्) पदम्** (15/4)

*गीता परिवारका साहित्यलाई कुनै पनि प्रकारबाट अन्य संस्था अथवा अन्य स्थानमा उपयोग/प्रकाशित गर्नलाई पूर्वअनुमति लिन आवश्यक छ। अनुमति लिनको लागि पूर्ण प्रयोजन सहित हामीलाई **consent@learngeeta.com** मा ईमेल गर्नु होला।*

|| इति ||

गीता परिवारका साहित्यलाई कुनै पनि प्रकारबाट अन्य संस्था अथवा अन्य स्थानमा उपयोग/प्रकाशित गर्नलाई पूर्वअनुमति लिन आवश्यक छ ।
*अनुमति लिनको लागि पूर्ण प्रयोजन सहित हामीलाई **consent@learngeeta.com** मा ईमेल गर्नु होला ।*